DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/2

Dinler Tarihi Araştırmaları-II

(Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	75059
Tas. No:	209 DİN. T

ANKARA
2000

AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN ESERLERİNDE DİN VE DİN ANLAYIŞI

*Yrd. Doç. Dr. Nasuh GÜNAY**

a- Hayatı

Asıl adı Ahmed olan Ahmed Midhat Efendi, çeşitli sahalarda yayınlar yapmış, gazeteci, muharrir, hikayeci ve romancıdır. Ortahalli bir esnaf çocuğu olarak 1844 yılında İstanbul'da doğan A. Midhat güç şartlar içinde yetişti. Sıbyan mektebini Vidin ve İstanbul'da tamamladı. Rüştiye'yi Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Niş'te bitirdi. Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında Ruscuk'ta memuriyete başladı. Zekiliği ve çalışkanlığı ile Midhat Paşa'nın dikkatini üzerine çekti. Bunun üzerine Midhat Paşa kendi adını Ahmed Midhat'a verdi ve onu Fransızca çalışmaya ve batıyı tanımaya teşvik etti. Böylece batı kültürünün kapıları açıldığı gibi Tuna gazetesinde muharrir oldu.

1869 yılında Bağdat Valiliği'ne atanan Midhat Paşa beraberinde A. Midhat'ı da götürdü. Zevra gazetesinin müdürü olduğu Bağdat'ta çok geniş bir kültür ortamının ve sohbet meclisinin içinde bulundu. Bu çerçevede A. Midhat Efendi ressam Hamdi Bey'le Avrupa kültürü, devrin büyük ulemasından Bağdat Müftüsü Muhammed Zuhavî ile din ve medrese ilimleri, tuhaf ve serbest fikirli, yarı meczup feylezofmeşrep bir adam olan, Arapça, Farsça, Hintçe, İbranice, İngilizce bilen Şirazlı Can Muhtar'la da şark felsefesi üzerine sohbetler etti. 1871 de İstanbul'a geldi. Ceride-i Askeriye'ye baş muharrir oldu ve hayatını gazete, dergi, kitap çıkararak idame ettirdi. Muhtemelen Dağarcık'ta çıkan materyalist düşüncenin izlerini taşıyan bir yazısı nedeniyle Genç Osmanlılarla beraber Rodos'a sürüldü. Üç yıl süren bu dönemde çoçuklar için medrese kurup, dersler verdi ve Kırkanbar dergisine yazılar gönderdi. Affedilip İstanbul'a dönünce en uzun ömürlü gazetelerden biri olan Tercümanı Hakikat'i çıkarmaya başladı. Ölümüne kadar Takvim-i Vakayı ve Matbaa-i Amire müdürlüğü ve çeşitli hocalıklarda bulundu. 1909 yılında bir ara sıhhi-

* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ye ikinci reisliği yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra emekli olarak Daru'l-Fünun, Medresetü'l-Vaizîn ve Darü'l-Muallimat'ta genel tarih, felsefe tarihi, eğitim tarihi ve dinler tarihi gibi dersler okuttu ve 28 Aralık 1912 de fahri olarak hizmet ettiği Darüşşafaka'da vefat etti.[1]

b- Fikirleri ve Dine Bakışı

O bir hikayeci, bir romancı, bir tiyatrocu olmakla beraber aktüel olan her konuyla ilgilenmiş, dönemin fikri gelişme ve değişmelerini yakından incelemiş, bu konuda yapılması gerekenleri pek çok yazısında ve eserinde gündeme getirmiş, okuyucuları bilgilendirmiştir. Bunun neticesi olarak da telif ve tercüme olmak üzere felsefeden Dinler tarihine kadar pek çok alanda eserler neşretmiştir. Onun eserlerinin sayısı ikiyüzü bulmuştur.[2]

Osmanlı toplumunda çok önemli siyasi ve fikri değişikliklerin meydana geldiği dönemde yaşayan A. Midhat da Osmanlının bulunduğu sıkıntıdan kurtulması için kafa yormuştur. Ancak O, bazı Tanzimatcı aydınların batı hayranlığı ve taklitçiliğine şiddetle karşı çıkmıştır.[3]

A. Midhat modernleşme taraftarı olmasına rağmen devlet adamlarının teknoloji ve maddi avantajları ile birlikte Batı'nın değerlerini benimsemeye hazır tutumlarını lüzumundan fazla batılaşmacı sayıyordu. A. Midhat'a göre Batı'nın teknolojisi ve bilimi alınabilirdi[4] ama ahlakı ise asla kabul edilemezdi.

Ahmed Midhat Efendi Doğu-Batı medeniyetlerini mukayese ederek biraz

---

[1] Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi" İ. A. İstanbul 1970, I/17, Türk Dili ve Edebiyatı Ansk., İstanbul 1977, I/69-70; Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi" DİA, II/100; Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, Ankara 1979; Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk Edebiyatı, İstanbul 1988; Mustafa Nihat Özön, Türkçede Roman, İstanbul 1985.

[2] Onun eserlerinden bazıları şunlardır: Kıssadan hisse (1289); Felsefe-i Zenan (1287);Hasan Mellah (1291); Hüseyin Fellah (1292); Felatun Bey ile Rakım Efendi (1292); Menfa (1293); Paris'te Bir Türk (1293); Müdafa (1300); Volter (1301); Beşir Fuad (1304); Paris'te 30.000 Budi (1307); Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye (1312); Niza-ı İlmü Din (1895-1900); Tarih-i Edyan (ikinci tab 1329).

[3] Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I/69-70; Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1989, IX/65; Okay, DİA, II/101.

[4] Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, İstanbul 1992, 58.

kabaca da olsa tenkid süzgecinden geçirerek yeni bir sentez geliştirmiş bunu da sağlıklı bir ölçü olarak görmüştür.[5] Ona göre her iki medeniyetin de muvazeneli bir terkiple birleştirilebilmesi ancak Türk, Osmanlı, İslam ve Doğu medeniyetininin manevi değerler sistemini muhafaza ederek batıdan ilim ve tekniğin kazandığı terakki seviyesine sahip olmakla mümkündür.[6] Nitekim bu durum eserlerinde doğu medeniyetinin ahlak ve geleneklerine bağlı, Batı kültürünü benimsemiş müsbet tiplerle, milli örf ve adetlerimize ilgisiz, Batının sadece serbest yaşama tarzını benimsemiş menfi tipler arasındaki çatışması şeklinde gözükmektedir.[7]

İslam'ın terakkiye mani olduğunu iddia eden fikirlerin Osmanlıya sıçradığı Meşrutiyet döneminin bazı aydınlarının[8] aksine O, İslamiyet'in terakkiye mani olmadığını; bilakis ilmi araştırmaları teşvik ettiğini, hatta müslümanların bu işle görevli olduğunu, müslüman Türklerin de ilim ve teknikte zamanına göre çok ileri olduklarını ve mekteplerinde fen ilimlerini tahsil ettiklerini belirtir.[9]

Ahmed Midhat Efendi'ye göre İslam'ın terakkiye mani olduğu yönündeki bir fikrin Batı dünyasında oluşmasına papalık ve kilise sebep olmuştur. Bu nedenle Batılılar medeniyet deyince Hristiyanlığı, Hristiyanlık deyince medeniyeti anlamişlar, hristiyan olmayanların medeni olamayacaklarına inanmışlardır.[10] Halbuki İslam'ı İslam dünyası içinde tanıyan ve yaşayanlar İslam'ın büyüklüğünü takdir etmektedir.[11]

A. Midhat dini elzem görür. Bu nedenle Batı'daki ilmi çalışmaların netice-

---

[5] Türk Edebiyatı Tarihi, I/69-70; Orhan Okay, DİA, II/101.

[6] Okay, A. Midhat, 408; Büyük Türk Klasikleri, IX/66.

[7] Türk Dili ve Edebiyatı, I/69-70; Okay, DİA, II/102.

[8] Meşrutiyet dönemindeki batıcılar (ki bunların başını A. Cevdet çekmektedir.) İslâm'ın terakkiye engel teşkil ettiğini ileri sürmüşlerdir. Abdullah Cevdet İctihad Dergisi'nin çeşitli sayılarında bu konuyu işlemiştir. Nasuh Günay, Dr. Abdullah Cevdet'in Hayatı ve Fikirleri, Basılmamış Lisans Tezi, Ankaraa, 1986, 43-45.

[9] Ahmed Midhat Efendi, Nizaı İlmü Din, I/28, 213, 234; II/237, 38 Okay, 40, 42.

[10] Ahmed Midhat Efendi,Tarih-i Edyan, İstanbul 1329, 18.

[11] Okay, 238.

sinde Batı'da oluşan dinsizlikle ilgili problemler onu tedirgin etmiş, dinsizliğin aleyhine Müdafalar, Niza-ı İlmü Din, Beşair (Sıdki Nübüvveti Muhammediye) gibi eserler yazmıştır.[12] Özellikle Müdafa isimli eserini kaleme aldığı yıllardaki endişesi bir takım Osmanlı gençlerinin Avrupa'daki dinsizlik akımına kapılmaları ihtimaldir.[13]

Ahmed Midhat'a göre din ve medeniyet birbirinden ayrılmaz. Hatta din ve medeniyet birbirinin aynı veya biri diğerinin ön ve arka yüzü gibi telakki edilir. O, bu hususta şöyle der:

"Tedeyyün denilen emr-i celilin temeddün denilen diğer emr-i celil ile o kadar münasebeti vardır ki zahirdeki suret-i telaffuz ve imlalarındaki müşabehetlerinden pekçok ziyade olmak üzere bunlar hakikatte yekdiğerinin hemen lazımı ve melzumu gibidirler."[14]

Yine ona göre toplumların sahip oldukları medeniyet ile müntesibi oldukları din arasında bir paralellik vardır. O, gelişmiş dine sahip olan toplumların medeniyet açısından da gelişmiş olduklarını, din ve medeniyetin aslında bir olduğunu, medeniyetin sonradan dinden ayrıldığını, yazısı gelişen milletlerin dinlerinin de tekamülatının hızlandığını ve dinle medeniyetin beraber tekamül ettiğini[15] belirtir. Fakat Batılıların yaygın olarak "medeniyet demek Hıristiyanlık, Hıristiyanlık demek medeniyet demektir, Hıristiyan olmayan medeni olamaz" şeklindeki bir fikir içinde olduklarını ve "Müslümanlık mani-i medeniyettir" sözünün bu fikirden kaynaklandığını belirtir.[16]

Ahmed Midhat fen ilimleri ve matematik ile aydınlanan gençlerin materyalizme düşme ihtimalinin yüksek olduğunu; bu nedenle kendi dinlerini yani İslam'ı bilmeleri gerektiğini belirtir. Kendi dinlerinin yüceliğini de ancak diğer

---

[12] Tarih-i Edyan, İstanbul 1329, 9-12. Müdafa I, Müdafaya Mukabele II, İstanbul 1300; Müdafa III, İstanbul 1302; Beşir Fuad, İstanbul 1304; Nizâ-ı İlmü Din I, II, İstanbul 1313, III, İstanbul 1315.

[13] Ahmed Midhat, Müdafa c. II, 507, 508; IV, 343-46; Okay,241, Okay, DİA, II/102.

[14] Okay, 240.

[15] Ahmed Midhat Efendi, Tarih-i Edyan, 18.

[16] Tarih-i Edyan, 18.

dinleri hakkıyla bilmeleriyle mümkün olduğunu vurgular.[17] Ancak İslam alimlerinin eski dinlerle fazla meşgul olmadığını, kütüphanelerde bu tür eserlerin bulunmadığını, Milel ve Nihal tarzındaki eserlerin kifayetsiz olduğunu, Batı'da yapılan araştırmaların da semavi (ilahî) dinlerin aleyhine çıktığını, bu nedenle Tarih-i Edyan'ı telif ettiğini belirtir.[18]

Ahmed Midhat'ın Tarih-i Edyan'dan başka, dinleri veya dini konu edinen, İslam'ı diğer dinlere özellikle Hristiyanlığa karşı savunan, İslam'ın terakkiye mani olmadığını izah eden eserleri de vardır.[19] Bunlardan, Müdafa isimli eserini İslam'ı Hristiyan misyonerlerine karşı savunmak, Beşair isimli eserini Hz. Muhammed'in yüceliğini ortaya koymak için, Niza-ı İlm u Din isimli eserini hem İslam'ı hem dini müdafa için kaleme almıştır.

O, "İnsanlar arasında en kuvvetli münasebet din münasebetidir. En büyük rabıta-ı münasebet dindir. İnsanları kardeş eden de dindir, düşman eden de dindir" der.[20]

Fakat şunu belirtelim ki o, bizim anladığımız manada, son devir Dinler Tarihi ile ilgili olarak son devirde yayınlanan eserlerde rastladığımız şekilde bir din tarifi yapmamıştır.

c- Tarih-i Edyan İsimli Kitabı

Burada ele alacağımız bir başka husus onun dinler tarihi ile ilgili eseridir.

Ahmed Midhat'ın Daru'l-Fünûn-u Osman-î İlahiyat şubesi ve Medresetü'l Vaizin de okutulan Tarih-i Edyan isimli kitabının birinci cildi 336 sahifeden ibarettir. Eserde dikkatimizi çeken bir husus A. Midhat'ın bu bilgileri nereden aldığı konusunda bir notun, bir kaydın bulunmadığıdır. Buna rağmen kitap gerçekten çok değerli konuları ihtiva etmektedir. Dinler Tarihi ile ilgili eserlerin Osmanlı toplumunda hemen hemen hiç bulunmadığı bir dönemde, ilk-

---

[17] Tarih-i Edyan, 8.

[18] Tarih-i Edyan, 9,10.

[19] Özellikle Müdafalar (İslam'ı Hristiyan misyonerlerine karşı kaleme alınmıştır), Nizâ-ı ilm u Din, Beşair (Hz. Peygamber'in büyüklüğünü ortaya koymak için yazılmıştır, Paris'te Otuz Bin Budî gibi eserler bu tür eserlerdir.

[20] Tarih-i Edyan, 18.

lerden sayılabilecek bir eser telif etmek önemlidir. Zira onun ifadesine göre, İslam uleması eski dinlerle fazla meşgul olmamıştır, ayrıca kütüphanelerde kitap da yoktur. Milel ve Nihal tarzı kitaplar da kifayetsizdir. Batıda yazılan kitaplar ise semavi (ilahî) dinlerin aleyhine çıktığından bunları öğrencilere direk olarak vermek öğrencilerin materyalizm gibi değişik felsefi görüşlere sahip olmasına neden olur.[21]

Eserin umûmiyat kısmının birinci bölümünde A. Midhat, Dinler Tarihi'nin lüzum ve ehemmiyetinden bahsederek ve Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu ondan önceki peygamberleri bilmek gerektiğini, Kur'an'da bile başka dinlerden bahsedildiğini, Dinler Tarihi'nin dinlerin tekamülünü ve İslam'ın yüceliğini ortaya koyduğunu, insan itikadını batılıktan uzaklaştırdığını belirtir. Yine bu bölümde dikkati çeken bir husus, "Dinler Tarihi talebesi diğer dinlere karşı tarafsız bir şekilde yaklaşmalıdır" ifadesidir. Ona göre talebe diğer dinleri bilince kendi dininin hikmetini görmüş olur. Fakat Dinler Tarihi'nin görevi semavi dinlerin mütekamili olan İslam Dini'ni müdafa etmek değil dinleri öğreterek birbirleriyle kıyas etmektir. Dinler tarihçisi de hiçbir dinin aleyhinde olmayarak bir dini incelerken kendi dinini unutmak derecesinde bitaraf olmalıdır.[22]

Yukardaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Ahmed Midhat Dinler Tarihi'nin metodunu ortaya koyarak; dinler tarihçisinin ilmi araştırmalarda tarafsız olması gerektiğini vurgulamaktadır.

A. Midhat dinler tarihçisinin dinleri incelerken tarafsız olabilmesi için dinlerin tarihî, kıyasî ve ruhî noktai nazardan incelenmesi gerektiğini söyler. Onun tarihi noktai nazardan kasdettiği, dinleri kendi zamanları içinde, kendi şartları dahilinde, nasıl başlayıp bugün nasıl bir hale gledikleri nin incelenmesidir.

Kıyasi noktai nazar da bir dinin kendisinden başka dinlerle olan ortak yönlerinin araştırılmasıdır. Çünkü dinler birbirlerinden etkilenmiş, birbirlerinden birşeyler almışlardır. Bu ortaklığın etkileşim derecesi de dinlerin kıyasî nok-

---

[21] Tarih-i Edyan, 10-13.

[22] Tarih-i Edyan, 13-16.

ta-i nazardan incelenmesiyle ortaya çıkacaktır.

Ahmed Midhat'ın dinlerin ruhî nokta-i nazardan incelenmesinden amacı da, dinin kişiler üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Çünkü A. Midhat'a göre dinden maksat onun ahlakıyla ahlaklanmaktadır. Bir din ne kadar güzel olursa olsun ona inananlar onun hükümleri ile ruh hallerini şekillendirmemiş ise dindar sayılamazlar. Din müntesipleri onun ahlakı ile ahlaklanmalı ve psikolojilerini din çerçevesince oluşturmalıdır. Şayet inandıklarını yaşayamıyorlarsa bu da araştırılmaldır.[23]

A. Midhat'a göre dinler tekamül etmiştir ve bu tekamül medeniyetle beraber olmuştur. Dini ilerlemiş toplumlar, medeniyet itibariyle de ileridirler. İnsan tabiat kuvvetlerine perestiş etmekte iken tekamüle uğrayarak bugünkü hale gelmiştir[24], dünyadaki her şey tekamülün bir eseridir.[25] Fakat burada şunu belirtelim ki A. Midhat'a göre din Tanrı tarafından ilk insana talim edilmiştir. Yani din talimi rabbanidir. Din, talimi rabbani üzerine tesis edilmiştir.[26]

A. Midhat bu bölümde Animizm hakkında bilgi verir, ruhlara perestiş konusunu işler. İlahların çokluğunun nedeninin rulara perestişden kaynaklandığını vurgular, totemizm'in hayvana perestiş olduğunu; bunun zamanla yarı hayvan-yarı insan şeklindeki varlıklara ve daha sonra da Yunanda olduğu gibi insan şeklindeki putlara perestişe dönüştüğünü; burada da bir tekamülün söz konusu olduğunu belirtir.[27] Ona göre animizm, ilk dini hissin ortaya çıkmasını sağlamış, totemizmi meydana getirmiştir. Uluhiyyet fikri de, nice tekamülden sonra fetişler nezdinde bazı ervah teayyün etmiş (belirmiş) ve onlara bir de isim verilmiştir ki, işte uluhiyyet fikrinin esasını bu hal teşkil etmiştir.[28] A.Midhat bu fikrini destelemek için Hz. İbrahim'den sonra Allah'ın insan olarak düşünüldüğünü, Tevrat'ın verdiği bilgilere göre Tanrı'nın yeryüzüne insan şeklinde indiğini, onlar gibi yiyip içtiğinin belirtildiğini, Hz. Musa döne-

---

[23] A. Midhat, Tarih-i Edyan, 16-17.

[24] Tarih-i Edyan, 17, 19, 43-44.

[25] Tarih-i Edyan, 52.

[26] Tarih-i Edyan, 5.

[27] Tarih-i Edyan, 54.

[28] Tarih-i Edyan, 55.

minde bile tekrar putperestliğe dönüldüğünü, Hristiyanlıkta da putperestliğin teslicinin ve antraporfizmin tesirinin olduğunu, Hristiyanların (Tanrıyı) ihtiyar suretinde, oğlu (İsa'yı) genç suretinde tasvir ettiklerini belirtir.[29]

A. Midhat'a göre ibadet de tekamül etmiştir. Bu konuyu "Tarzı İbadetin Tekamülleri ve Semaya Teveccüh" isimli bir bölümde işlemektedir. Buradaki fikrine göre nağme, raks, temizlik, kurban şeklindeki ibadet tarzı, irfanı beşerle tekamül eylemiş, putperestlikle ibadet daha da gelişmiştir.[30]

A. Midhat, Tarih-i Edyan'ın Hususiyet Bölümü'nde Fetiş Dinleri başlığı altında Moğolların, Türklerin din ve tanrı anlayışlarından, Avustralya, Afrika, Amerika, özellikle Eskimoların dinlerinden, Azteklerin dinlerinden bahseder.

Putperestlik Dinleri bölümünde, putperestlerin yazıya sahip olduklarını, ilah ve ilahelerinin isimlerinin olduğunu, insanlar üzerinde etkili olduklarını belirtir ve burada Mısır, Asur, Finike, Arap, Suriye kilden dinlerinden bahsederek, Kildan dininin bütün sami dinlere nüfuz ettiğini belirtir. Yine burada Yunan, Roma, Cermen, Sılav dinlerinden bilgiler verir.[31] Ahmed Midhat bahsi geçen kitabının 203. sayfasından itibaren Ki*ab-ı Mukaddes Sahibi putperestler diye adlandırdığı Çin, Japon, Hind ve Budalık dinleri hakkında bilgi verir. Müellif bu bölümde Çin dinleri olarak kabul ettiği Konfüçyüslük, Taoizm ve Budizm'i inceler. İlk ikisini yerli din, diğerini ithal bir din olarak vasıflandırarak, bunların kurucularından, kutsal kitapları ve bazı inançlarından bahseder. Çin dinlerinden sonra Japon dinleri olarak Şintoizm ve Budizm'i inceler, Şintoizm'in Japonya'nın resmi dini olduğunu ama Budizm'in en yaygın bir din olduğunu belirtir. Daha sonra eski İran dini olan Zerdüştlük'ten bahseder, kurucusu, inançları ve ibadetleri ve kutsal kitapları hakkında bilgi verir. Hind Dinleri bölümünde Brahmanizm'den, mezheplerinden, mukaddes kitaplarından bahsederek Budizmle ilgili bölüme geçer. Budizm'in kurucusu, yayılması konularını işleyerek Tarih-i Edyan'ın birinci cildini bitirir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, A. Midhat dönemindeki bazı düşünürlerin aksine dinsizliğe karşı çıkmış, dine önem vermiş, roman ve hikayelerindeki tip-

---

[29] Tarih-i Edyan, 68-69.

[30] Tarih-i Edyan, 73.

[31] Tarih-i Edyan, 84-188.

lemelerde bunları yaşatmıştır. Bununla beraber İslam'a yapılan olumsuz tenkidlere gerekli cevabı vermiş, Osmanlı toplumundaki kişilerin dinler hakkındaki bilgilerinin sağlam olması için Tarih-i Edyan'ı yazarak dinleri sistemli bir şekilde incelemiş, Hz. Muhammed'in büyüklüğünü göstermek için Beşair (Sıdkı Nübüvveti Muhammediye) isimli eseri telif etmiştir.